

CLW 8 • CAHIER VOOR LITERATUURWETENSCHAP

STAD EN MIGRATIE IN DE LITERATUUR

Bart Eeckhout, Vanessa Joosen & Arvi Sepp (red.)

**ACADEMIA
PRESS**

INHOUDSTAFEL

STAD EN MIGRATIE IN DE LITERATUUR

Inleiding	5
<i>Over stedelijke migranten en migrerende stedelingen</i>	
Bart Eeckhout, Vanessa Joosen & Arvi Sepp	
De pauper en de metropool	15
<i>De stedelijke migrant in de negentiende- en twintigste-eeuwse roman</i>	
Bart Keunen	
Pioneers, Labourers, Villagers, Cosmopolitans and Aesthetes	43
<i>Migration and the Image of the City in American Fiction, 1880s-1930s</i>	
Christophe Den Tandt	
De sloppenwijk herbekeken door César Aira en Juan Martini	61
<i>De representatie van structurele armoede in twee hedendaagse Argentijnse stadsromans</i>	
Ilse Logie	
De buitenwijk als ruimtelijk bindmiddel tussen politiek en literatuur . . .	73
<i>Las afueras in drie Chileense romans van na de dictatuur</i>	
Bieke Willem	
‘Brows Betwixt and Between’	87
<i>Over stad, platteland en samenkomsten met Wilcoxen en Balthazars</i>	
Filip De Ceuster	
Urbane ruimtes als metropool of rizoom	101
<i>De tegenstrijdige constructies van het Ruhrgebied</i>	
Thomas Ernst	
City Dwellers between Difference and Indifference	115
<i>The Individual in German-Jewish Literature and ‘Literature of Migration’</i>	
Lene Rock	
Challenging Age Norms in the City	135
<i>Cornelia Funke’s Herr der Diebe, Child Agency and the Child Flâneur</i>	
Vanessa Joosen	

INHOUDSTAFEL

Chroniqueurs van de werkelijkheid?	147
<i>Weggaan van Tahar Ben Jelloun en Boevensteeg van Mathias Enard</i>	
Désirée Schyns	

HET VELD

Disability life narratives	161
Leni Van Goidsenhoven	
Personalia	169

INLEIDING

Over stedelijke migranten en migrerende stedelingen

Bart Eeckhout

Universiteit Antwerpen / Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences

Vanessa Joosen

Universiteit Antwerpen / Universiteit Tilburg

Arvi Sepp

Universiteit Antwerpen / Vrije Universiteit Brussel

De reeks *Cambridge Companions* gepubliceerd door Cambridge University is een goede graadmeter voor de populariteit van literatuurwetenschappelijke paradigma's. Deze reeks goedkope paperbacks, waarvoor telkens de belangrijkste specialisten aangezocht worden om instaphoofdstukken voor beginners te schrijven, is naar verluidt een goudmijn voor de uitgeverij. En dan valt snel op dat de literaire stadsstudie prominent aanwezig is. Behalve een algemene *Cambridge Companion to the City in Literature* (McNamara 2014a) zijn er inmiddels vier afzonderlijke delen over individuele steden verschenen: over New York (Patell & Waterman 2010), Los Angeles (McNamara 2010), Londen (Manley 2011a) en Parijs (Milne 2013). Daar staan slechts twee volumes tegenover die het thema van de menselijke mobiliteit naar voren schuiven: één aflevering behandelt *Travel Writing* in het algemeen (Hulme & Youngs 2002), een andere is toegespitst op *American Travel Writing* (Bendixen & Hamera 2009). De concepten 'migratie' en 'migrant' worden in de titels van de *Cambridge Companions* vooralsnog niet als focus voor de literatuurstudie gehanteerd. Ze zijn als concepten dan ook van recentere datum dan het eeuwenoude begrip van de stad (of van het reizen), en ze refereren wellicht aan een moeilijker vast te pinnen onderwerp dat bovendien een uitgesproken comparatistische benadering vergt. Niettemin behoren beide thema's – stad en migratie – tot het DNA van de literatuur. Vooral uit de narratieve literatuurtraditie vallen ze niet weg te denken: van oudsher vormen steden het sociale brandpunt waarin personages worden samengebracht, terwijl verhalen onlosmakelijk verbonden zijn met mobiliteit in tijd en ruimte. Bovenal laten ze ons op weg gaan en steden verkennen, zeker in de westerse traditie.

In zijn inleiding op *The Cambridge Companion to the City in Literature* overloopt Kevin R. McNamara de verschillende vormen die de stad in de literatuurgeschiedenis heeft aangenomen. Hij maakt hierbij handig gebruik van een denker uit de tweede helft van de twintigste eeuw, Michel de Certeau, die een grote

invloed op de culturele stadsstudie uitoefent. De Certeau stelt hem in staat een onderscheid te maken tussen totaliserende representaties van de stad en gefragmenteerde, subjectieve stadsbeelden die ons onderdopen in de beleefde ervaring op straatniveau.¹ De stad als totaliteit manifesteert zich volgens McNamara op drie belangrijke historische manieren: als symbolische stad (van het democratische Athene en het imperialistische Rome tot het hemelse Jerusalem of de Bijbelse oorden van verderf, Sodom en Gomorra); als zorgvuldig gedocumenteerde, feitelijke stad in de traditie van het negentiende-eeuwse realisme; en, in de schemerzone tussen beide polen, als stad die subjectief gekleurd en vervormd wordt door emoties, sfeerscheppingen en herinneringen – van dystopische tot nachtelijke, *gothic* en/of postmoderne stadsbeelden (McNamara 2014b: 3). Over de literaire stad in de moderniteit poneert McNamara zonder verpinken dat '[e]xploring the interplay of urban environments and human behavior is one of the things that city literature does best' – in die mate dat Robert Park in 1925 kon beweren dat de eerste stadssociologen duidelijk schatplichtig waren aan bepaalde romanciers (5).

Tegelijk waarschuwt McNamara voor het bedrieglijke karakter van het 'werkelijkheidseffect' in de literatuur: à la limite hebben literaire stadsbeelden geen documentaire geldigheid en vormt het werkelijkheidseffect niet de primaire functie van de literaire tekst (McNamara 2014b: 5). Accurater is volgens hem de stelling dat literaire representaties van de stad het proces van betekenisverlening selectief enceneren: 'City literature invites the reader to see the patterns out of which the city is constituted, or to experience the life of the city, and to do the work of making sense of it' (5-6). Op een meer abstract niveau maakt de stadsliteratuur bovendien deel uit van een waardevol cultureel repertoire; ze is immers 'part of the documentary record of urban thought throughout history' (6).

Wanneer McNamara vervolgens ingaat op de rijke staalkaart aan scenario's die in zijn verzamelbundel geëtaleerd wordt, komt het migratiethema als vanzelf naar boven bij het effect dat de overzeese kolonisering op stadsrepresentaties heeft gehad. Zo noteert hij terecht de groeiende aandacht voor de complexe geografie van het hedendaagse postkoloniale landschap (McNamara 2014b: 7). Hij wijst hierbij op het belang van een aantal variabelen voor de productie van literaire stadsbeelden: het onderscheid tussen verplichte en vrijwillige migratie; verschillende intenties en termijnen bij de vestiging van migranten; de wisselende imaginaire band die migranten onderhouden met hun thuisland of opbouwen met hun adoptieland; het feit dat sommige migranten mentaal wel in een bepaalde stad komen wonen maar daarom nog niet in de overkoepelende natiestaat; de uiteenlopende soorten cognitieve ruimte tussen talen en culturen waarin stedelijke migranten leven (8). Het toenemende literaire belang van postkoloniale stemmen

1. Net als andere sleutelfiguren zoals Max Weber, Georg Simmel, Robert Park, Henri Lefebvre en Walter Benjamin keert De Certeau terug in de inleiding op literair Londen die Lawrence Manley aanbiedt (2011b). Voor een kritisch overzicht van de belangrijkste verschuivingen in de literatuurwetenschappelijke benadering van de stad in de twintigste eeuw, zie Keunen & Eeckhout (2010).

wordt extra onderstreept door Lawrence Manley in zijn inleiding op *The Cambridge Companion to the Literature of London*. Manley wijst hier concreet op de golf van immigratie uit de Caraïben, Afrika en Zuidelijk Azië naar de hoofdstad van het voormalige Britse Rijk tijdens het naoorlogse tijdperk van de dekolonisatie (Manley 2011b: 14). Het resultaat is niet alleen een rijkdom aan multiculturele representaties van Londen in de hedendaagse Engelse letteren maar ook een divers klankbord van gemarginaliseerde stemmen, waaronder in toenemende mate die van wat John McLeod de ‘spectral communities of undocumented Londoners’ noemt (geciteerd in Manley 2011b: 15). In de terminologie van De Certeau, die ook Manley inspireert, maken zulke stemmen deel uit van de ‘migrational or metaphorical city’ die een noodzakelijk correctief biedt op de ‘planned and readable city’ (5).

Deze correctie op het officiële discours van de gecentraliseerde, controleerbare, logisch gestructureerde stad wordt ook bij uitstek in de migratieliteratuur geformuleerd. De stad wordt in deze context vaak als een ruimte gerepresenteerd waarin het potentieel aan conflicten dat sociale, religieuze, ideologische en etnische spanningen opleveren, versterkt wordt of integendeel – vaak tegen dominante economische en politieke logica’s in – opgevat wordt als een mogelijke contactzone waarin diversiteit kan evolueren naar erkenning van de Andere.

Stedelijkheid en migratie drukken beide de conditie van de moderne mens uit, waarbij grenzen overschreden worden tussen het lokale en het globale. De studie van de relatie tussen stad en migratie resulteert in een focus op kwesties zoals nationale identiteit en transnationaliteit, eentaligheid en meertaligheid, legaliteit en illegaliteit, inclusie en exclusie. In *Culture and Imperialism* beklemtoonde Edward Said reeds meer dan twintig jaar geleden dat migratie niet langer *ex negativo* voor een tijdelijk maatschappelijk randverschijnsel aangezien kan worden, maar dat de migrant integendeel de actuele politieke belichaming van bevrijding vormt, een bevrijding die ook intellectueel en artistiek gezien onlosmakelijk met sociaal engagement als geesteshouding verbonden is:

liberation as an intellectual mission, born in the resistance and opposition to the confinements and ravages of imperialism, has now shifted from the settled, established, and domesticated dynamics of culture to its unhoused, decentered, and exilic energies, energies whose incarnation is today the migrant, and whose consciousness is that of the intellectual and the artist in exile, the political figure between domains, between forms, between homes, and between languages. (Said 1993: 403)

Dat het ruimtelijke aspect van de migratieliteratuur tegelijkertijd met het talige verbonden is, wordt ook duidelijk tot uitdrukking gebracht door Salman Rushdie in *Imaginary Homelands* (1992). Hij werpt een licht op de etymologische oorsprong van het concept ‘translation’, dat migratie en vertaling/hertaling direct op elkaar betreft. Deze verbinding beschouwt Rushdie dan ook als centraal voor zijn eigen literatuur: ‘The word “translation” comes, etymologically, from Latin for “bearing across”. Having been borne across the world, we are translated men’

DE PAUPER EN DE METROPOOL

De stedelijke migrant in de negentiende- en twintigste-eeuwse roman

Bart Keunen

Universiteit Gent

Tijdens de opeenvolgende stadia van de Industriële Revolutie kregen West-Europese en Amerikaanse steden een enorme groeischeut. De moderne stad, die men ‘metropolis’ of ‘megalopolis’ ging noemen (Mumford 1938: 285-292), werd overspoeld door migranten. Tot na de Tweede Wereldoorlog trokken mensen weg van het platteland op zoek naar werk in de stad. Daar vormden ze een groot reservoir aan arbeiderskrachten, dat de voedingsbodem vormde voor de nog verdere groei van de steden. Toch werden de dromen van de landverhuizers niet altijd bewaarheid: de meeste migranten leefden in die metropolen als paupers in uiterst armoedige omstandigheden.

De sociale gevolgen van het verstedelijkingsproces ontsnappen vaak aan de aandacht van literatuurwetenschappers, zelfs van diegenen die zich tot de *urban studies* bekennen of die de *spatial turn* een warm hart toedragen. Dat hoeft niet meteen verbazing te wekken. De moderne wereld die de grotestadsliteratoren (van Alain-René Lesage, Honoré de Balzac en Wilhelm Raabe tot Walt Whitman, Edith Wharton, Stefan Heym, Romain Rolland, Andrej Bely, James Joyce, John Dos Passos en nog later Bret Easton Ellis en Tom Wolfe) in hun werken evoceren, is immers steevast gekleurd door één enkel perspectief: dat van de burger die zich, al dan niet succesvol, handhaaft in de biotoop die hij voor zichzelf creëert.

Toch bestaat er ook een ander perspectief. Parallel met de verstedelijking van de westerse wereld en met de sociale problemen die daarmee samenhangen, ontstaan er literaire werken waarin een sociaaleconomische outsider – die ik hieronder de pauper noem – een belangrijke rol speelt. Zulke teksten worden niet geschreven door auteurs die zelf tot de zwakke sociale groepen behoren, maar door schrijvers die afkomstig zijn uit wat men veralgemenend ‘de middenklasse’ of ‘de burgerij’ noemt – de socioculturele groep van hogeschoolden die Pierre Bourdieu in kaart bracht en die hij ‘de gedomineerde fractie van de dominante klasse’ noemt. In mindere mate kwamen die auteurs ook voort uit de groep waarvoor de Franse cultuursocioloog het label ‘classes moyennes’ gebruikt. Nu vinden we het doorgaans niet zinvol om in de literatuurstudie de afkomst van de auteurs te bestuderen – wat zou die ook te maken hebben met de compositie en de stijl van de tekst? Wanneer je echter de relatie tussen tekst en maatschappelijke context onderzoekt, krijgt die afkomst wel relevantie. Als je het discours over de pauper in de negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse stad gaat bekijken, kun je

alleen maar constateren dat de meerderheid van de literaire documenten van de hand zijn van een beperkte groep en dat de kennis van die groep als gekleurd moet worden beschouwd (Hobsbawm 1985: 177).

Net dat maakt de studie van dit subthema interessant. Boeiend aan het onderzoek van stadsliteratuur is dat je via de studie van een fictionele stad zowel de meest concrete als de meest abstracte ervaringen op het spoor kunt komen; zowel de ‘geleefde ruimte’ als oordelen over ruimtelijke fenomenen spelen mee bij de artistieke reconstructie van stedelijkheid. In dit geval gaat het om de ervaring van sociaal onrecht, van bezorgdheid over complexe sociaaleconomische situaties en van hoop op een betere toekomst – allemaal ervaringen die sterk leven in de middenklasse van de negentiende en vroege twintigste eeuw. Via de lectuur van stadsromans krijg je weliswaar geen uitsluitsel over de exacte ervaringen van de stedelijke pauper, maar je komt wel het maatschappijkritische discours op het spoor van de intellectuele stadsbewoners en van de groep waarin zij thuishoren.

Hieronder zal ik vier discoursen bespreken die over de pauper werden ontwikkeld. De studie van de discursieve context neemt daarbij de vorm aan van een genealogische onderneming (zoals die door Franse Nietzscheanen als Michel Foucault en Gilles Deleuze & Félix Guattari werd ontwikkeld). Ik zal proberen de discursieve patronen te omschrijven evenals hun onderlinge verschuivingen, die ook voor een hedendaags discours over armoede en stedelijkheid relevant zijn. De vier discoursen en de ideologische oordelen die ermee verbonden zijn, zullen zeer herkenbaar blijken voor de burger die zich vandaag geconfronteerd weet met stedelijke armoede. Wie zich een oordeel wil vormen over goedkope arbeiders in *sweatshops* in New York of Bangladesh, zal geneigd zijn te putten uit de argumentatietypes die naar voren komen in de romans die ik hieronder behandel. De discoursen over bevrijding en emancipatie (in teksten die literatuurhistorici associëren met de romantiek) zijn verwant met de manier waarop wij onze verontwaardiging uitdrukken over politieke machteloosheid. De ethisch-religieuze discoursen die het Engelse realisme beïnvloedden, vertonen gelijkenis met onze expressies van medeleven en onze caritatieve impulsen. De positivistisch-analytische aanpak kun je herkennen in uitspraken over de structurele aanpak van armoede. De modernistische neiging, ten slotte, om de sociale problematiek op te tillen tot een existentieel probleem lijkt dan weer sterk op het melancholische discours van de onmacht die ons in deze kwesties vaak overvalt.

Om greep te krijgen op de literaire verbeelding van de pauper (en op de discursieve context ervan) vertrek ik vanuit een literatuursociologisch perspectief dat gebaseerd is op Fredric Jamesons lectruurmethode uit *The Political Unconscious*: ‘the ideological analysis of [...] finished cultural products requires us to demonstrate each one as a complex work of transformation on that ultimate raw material which is the ideologeme in question’ (1981: 73). Jameson suggereert dat literaire werken sporen bevatten van extraliteraire discursieve constructies en in het bijzonder van de ‘ideologemen’ die het geraamte van zulke discoursen vormen. Het begrip ‘ideologem’ ontleent hij aan het werk van Pavel Medvedev (zie bijvoor-

PIONEERS, LABOURERS, VILLAGERS,
COSMOPOLITANS AND AESTHETES

Migration and the Image of the City
in American Fiction, 1880s-1930s

Christophe Denandt
Université Libre de Bruxelles

Urban Chronotopes and the Migratory Gaze

Cities in turn-of-the-twentieth-century US fiction are seldom surveyed from the perspective of spatially anchored protagonists: the American urban world is in most cases the object of a migratory gaze. Such wandering observers are a recurrent feature of the city in any literary tradition. As a vast expanse of built-up space and a complex network of human relations, the city resists instant, totalizing perception: it is surveyed by protagonists (narrators, focalizing instances) on the move. Like the Baudelairean flâneurs analysed in Walter Benjamin's essays on nineteenth-century Paris or Charles Dickens's persona in *Sketches by Boz*, these migratory eyes map urban space street by street, store by store, from one neighbourhood to the next.

The migratory mapping of urban space takes on a historically and geographically specific value in late-nineteenth and early-twentieth-century US literature. On the one hand, early American urban novels fulfil the pattern of the migratory gaze because they are indirectly informed by the shifting geography of the frontier. The protagonists of Hamlin Garland's *Rose of Dutcher's Coolly* and Theodore Dreiser's *Sister Carrie* discover the urban-industrial world after being raised in Midwestern small towns. They are accordingly transported from the American prairie to an unfamiliar urban environment perceived either as a field of possibilities or, as Upton Sinclair puts it, an urban jungle. Even characters who boast some anchorage in the city – Henry James's and Edith Wharton's patrician figures – feel the pressure of frontier mobility: their socially segregated world must, however grudgingly, welcome the wealthier fringe of Western pioneers into its midst. Then again, American cities were peopled largely by the European and Asian immigration that reached the country between the 1880s and mid-1920s and by the 'Great Migration' of African Americans fleeing segregation and racial violence in the South. The early fictions portraying these underprivileged migrants – works by authors as diverse as Abraham Cahan, Paul Laurence Dunbar, Anzia Yezierska and Richard Wright – perpetuate the tradition of the urban migratory gaze, yet also complicate it. As immigrant narratives, they unfold

DE SLOPPENWIJK HERBEKEKEN DOOR CÉSAR AIRA EN JUAN MARTINI

De representatie van structurele armoede in twee hedendaagse Argentijnse stadsromans

Ilse Logie
Universiteit Gent

Buenos Aires, december 2001: de zeepbel spat uit elkaar

Van bij haar onafhankelijkheid in 1810 was de Republiek Argentinië op liberale leest geschoeid. Dit ideologische project, geïnspireerd door de ideeën van de Verlichting, heeft ook doorlopend aan de grondslag gelegen van de stadsplanning in het sterk gecentraliseerde land. Buenos Aires moest fungeren als baken van moderniteit in Latijns-Amerika, als elegant kosmopolitisch uitstalraam dat slechts per ongeluk in dat primitieve zuidelijke continent lag maar waarvan de ware identiteit Europees was (Logie 1996). Die voorstelling van zaken berustte weliswaar van bij de aanvang op een mythe of *guiding fiction* (Shumway 1991), maar wel één die meer dan anderhalve eeuw lang dienst deed als krachtige hefboom voor emancipatie: Buenos Aires was immers gedurende vele decennia de stad met de grootste sociale gelijkheid van Latijns-Amerika en had een atypisch aanzijn omdat, anders dan in andere hoofdsteden van het subcontinent als bijvoorbeeld Mexico City, de betere klassen er niet uit het centrum waren weggetrokken.

De illusie hield min of meer stand tot bij het begin van de eenentwintigste eeuw, althans bij de betere klasse want de armen wisten wel beter. Toen ging Argentinië failliet en kwam het land terecht in een zware systeemcrisis, waarvan de kiemen door de laatste militaire dictatuur (1976-1983) waren gelegd: de staats-schuld steeg toen immers tot ongeziene hoogten en er werd een niets ontziend privatiseringsbeleid gevoerd. Naderhand werd ook de koers van de nationale munt (de peso) gekoppeld aan die van de dollar. In 2001 stevende Argentinië af op een dusdanig tekort dat de overheid, om een grootscheepse kapitaalvlucht te voorkomen, zich genoodzaakt zag alle banktegoeden te bevriezen. Dit betekende dat mensen nog maar heel beperkt geld konden afhalen (de zogenaamde *corralito*) en dat uiteindelijk de staat van beleg moest worden afgekondigd. In december van dat jaar braken in het hele land hevige rellen los. De woedende betogers plunderden supermarkten en bestormden het Parlement in Buenos Aires. Het voltallige kabinet moest ontslag nemen: Argentinië kende drie presidenten in veertien dagen tijd. Uiteindelijk werd de peso weer losgekoppeld van de dollar, wat aanvankelijk voor een hoge inflatie en veel chaos zorgde, maar uiteindelijk ook voor

DE BUITENWIJK ALS RUIMTELIJK BINDMIDDEL
TUSSEN POLITIEK EN LITERATUUR

Las afueras in drie Chileense romans van na
de dictatuur

Bieke Willem
Universiteit Gent

Een omweg via de buitenwijken

In recente pogingen om het fenomeen ‘stad’ te doorgronden, is er steeds meer aandacht voor wat zich net buiten de kern van steden bevindt. Het voorbije decennium functioneerden de stedelijke buitenwijken immers herhaaldelijk als een socio-economische barometer die problemen aan het licht bracht die de grenzen van het voorstedelijke ver overstegen. Denken we bijvoorbeeld aan de rellen in de Franse *banlieues* van 2005 of in Tottenham, zo’n vijf jaar geleden. Dat de urbane periferie niet enkel staat voor criminaliteit, armoede en sociale onrust, liet de tentoonstelling ‘StadBuitenStad’ (2015) in de Antwerpse Singel zien. De samenstellers probeerden vooral de identiteit van de Vlaamse ‘buitenstad’ te vangen en de ruimtelijke diversiteit ervan te onderzoeken om zo haar potentieel voor de toekomst bloot te leggen. Ook in het onderzoek naar stadsliteratuur kon de aandacht voor de periferie niet uitblijven. Daarvan getuigt onder andere het boek *Literature and the Peripheral City* (Ameel, Finch & Salmela 2015), waarin de marge naar voren wordt geschoven als een essentiële bouwsteen van de stedelijke identiteit. Kortom, via een omweg door de buitenwijken worden vanuit verschillende disciplines thema’s benaderd die de hedendaagse stadsmens en de stedelijke ruimte definiëren: sociale segregatie, overbevolking, groen, cultuur, transport, (on)veiligheidsgevoel, de inplanting van commerciële activiteiten, enzovoort. Dit zijn allemaal thema’s die hoog op de politieke agenda staan. Ondanks hun ligging hebben de stedelijke buitenwijken dus een niet te verwaarlozen politieke betekenis. In dit artikel ga ik dieper in op het verband tussen politiek en de buitenwijken, meer bepaald in de context van de Chileense (post)dictatuur. Ik ga na hoe de Chileense auteurs Roberto Bolaño, Diamela Eltit en Alejandro Zambra de buitenwijken van Santiago inzetten om de complexe machtsverhoudingen tijdens de dictatuur van Augusto Pinochet (1973-1990) weer te geven.

‘BROWS BETWIXT AND BETWEEN’

Over stad, platteland en samenhookken met Wilcoxen en Balthazars

Filip De Ceuster
Universiteit Antwerpen

In *Abinger Harvest*, een bundel kritische essays uit 1929, nam E.M. Forster (1879-1970) een korte reflectie op over Marcel Prousts zevendelige romancyclus *À la recherche du temps perdu* (1913-1927). Daarin beweerde hij dat het werk ‘as a contemporary document [...] invaluable’ was en dat ‘this work, whatever its qualities as art, expresses the spirit of its age’ (Forster 1940: 94). Daarmee werd de Engelse romancier een Gilles Deleuze *avant la lettre*. In *Proust et les signes* (1964) zou de Franse filosoof namelijk uitgebreid aantonen hoe sterk deze literaire producent van ‘tekens’ – Prousts tekst dus – verweven is met de reële wereld.

Proust was zijn leven nog in ronkende volzinnen en talrijke *carnets* aan het uitzweten toen Forster, na het succes van *A Room with a View* (1908), in de zomer van 1910 zijn vierde roman voltooidde. *Howards End* – zo heette het werk – was het veeleer traditionele verhaal over de erfenis van een Engels landhuis en Forster vestigde er definitief zijn reputatie als belangrijke *country house novelist* mee. De Vlaming Maurice Gilliams had in principe kennis kunnen nemen van Forsters roman, Prousts herinneringsproza en de vele commentaren op deze teksten toen hij in 1930 zelf begon te werken aan het boek dat in 1936 als *Elias of het gevecht met de nachtegalen* de Nederlandse literatuurgeschiedenis in zou gaan en dat nog het beste omschreven kan worden als een mix van op eigenzinnige wijze geromantiseerde memoires met een landhuisroman.¹ Gilliams’ verwantschap met de Franse modernistische schrijver en ‘neo-romantische voorzaten’ (Cornette 1936: 247) als Alain-Fournier en Rainer Maria Rilke bleef bij de contemporaine critici en literatuurhistorici allerminst onopgemerkt. Over E.M. Forster, en eigenlijk over de hele literaire *country house tradition*, repten Gilliams’ commentatoren echter met geen woord.

Het landhuis is een geliefd topos, vooral in de Engelse literatuur. Behalve Forster waren onder meer ook Jane Austen, Henry James, Evelyn Waugh, Eliza-

---

1. In Gilliams’ boekverzameling, die bewaard wordt in de Antwerpse Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, treffen we naast de hele *Recherche* de vóór *Elias* verschenen *Marcel Proust à dix-sept ans* (1926) en *Souvenirs sur Marcel Proust* (1926), beide van Robert Dreyfus. Verder bezat hij nog de Proust-monografieën van Edmond Kinds (1947) en André Maurois (1949) en het werk van de befaamde Proust-biograaf George D. Painter. Ook Wilfred Stones’ bekende *The Cave and The Mountain: A Study of E.M. Forster* (1966) stond in Gilliams’ boekenkast.

URBANE RUIMTES ALS METROPOOL OF RIZOOM

De tegenstrijdige constructies van het Ruhrgebied

Thomas Ernst

Universität Duisburg-Essen

In tijden van economische, mediale en culturele globalisering veranderen steden hun structuren en betekenis. In de laatste 25 jaar leidden deze ontwikkelingen tot beschrijvingen als *The Global City* (Sassen 1991), *Die Stadt als Beute* (Ronneberger, Lanz & Jahn 1999), *Postmetropolis* (Soja 2000), *The Intercultural City* (Wood & Laundry 2007), 'Die Stadt als Propaganda' (Davy 2009) of de *creative class* als motor van de stad (Florida 2004). De vraag is echter in hoeverre ook literatuurwetenschappers na de 'spatial turn' zulke concepten voor hun analyses kunnen gebruiken. Steden en literatuur kunnen op verschillende manieren met elkaar een verbinding aangaan. Michael Butor beschrijft in zijn essay 'La ville comme texte' (1982) een dubbele verhouding: enerzijds is de stad een 'accumulation de textes', met openbare teksten zoals reclame, straatborden en gesprekken op straat, maar ook met 'le texte profond, celui qui dort entre les feuilles d'un livre pas encore ouvert'. Een stad is door haar structuur zelfs een 'genre littéraire', 'ayant ses propres règles et procédés de composition' (Butor 1982: 35-38). Anderzijds kan men literaire teksten ook als een ruimte beschrijven en de lectuur ervan als een beweging doorheen deze ruimte zien. In de vroege imperiale stad bevond de absolute macht zich in het centrum. Hierdoor was er volgens Butor maar één beweging mogelijk, ook bij het lezen: een lineaire beweging. Maar het gezag van de imperiale steden lijkt gebroken: 'Il s'agit pour nous, non plus de rivaliser avec le pouvoir d'une ville impériale et d'y contribuer, mais au contraire de hâter le passage vers un nomadisme luxueux tout neuf' (Butor 1982: 41-42).

In het licht van zulke bedenkingen zal dit artikel drie stellingen formuleren en onderzoeken. Ten eerste worden steden, agglomeraties of grootstedelijke regio's in verschillende vertogen ook door verschillende ruimteconcepten gerepresenteerd die soms tegenstrijdig zijn. Deze ruimteconcepten hebben specifieke politieke implicaties. Ten tweede: het Ruhrgebied is een agglomeratie die sinds 2005 in het politieke en economische discours als een 'metropool' is geconstrueerd. Uit het oogpunt van de stadsgeografie is deze benaming om verschillende redenen problematisch en vooral als reclame voor de economische vestigingsplaats 'Ruhrgebied' te begrijpen. Deze constructie van een 'metropool' wordt, ten derde, in het literaire discours over het Ruhrgebied ondermijnd. *Der Tunnel am Ende des Lichts* (2006) van Wolfgang Welt bijvoorbeeld beschrijft het Ruhrgebied als een rizoom en legt het machts- en metropoolkritische potentieel van de rizoomstructuur bloot.¹

---

1. Deze bijdrage is een vertaalde, bewerkte en geactualiseerde versie van Ernst (2010).

CITY DWELLERS BETWEEN DIFFERENCE AND INDIFFERENCE

The Individual in German-Jewish Literature and 'Literature of Migration'

Lene Rock
KU Leuven

In Emine Sevgi Özdamar's short story collection *Der Hof im Spiegel*, the narrator makes an obvious yet essential observation: 'Jeder hat in einer Stadt seine persönliche Stadt' (2001: 17). Her statement reiterates what urban planner Kevin Lynch described as the 'mental map'. In his seminal book *Image of the City* from 1960, Lynch analyses how individuals orient themselves in a city. 'At every instant', he writes, 'there is more than the eye can see, more than the ear can hear [...]. Nothing is experienced by itself, but always in relation to its surroundings, the sequences of events leading up to it, the memory of past experiences' (1960: 1). Lynch's diagnosis that the physical city is always a matter of subjectivity and experience is reinforced by the number of literary texts dealing with the constellation of the individual in the city – a rewarding motif in portrayals of human existence: as a struggle for life, as a way of life, and as a way of living together. The city instantiates a 'social imaginary' (Donald 1999), a 'verräumlichtes Sinnbild einer Kultur' (Weigel 1995: 36). In a space where the mental-subjective meets the sociocultural, issues of community and cultural identity are likely to be at stake. German literature has thematized the metropolis throughout the entire twentieth century. From modernist experiment to (Post-)Wendeliteratur, countless examples canvas the city as a locus for redefining the individual. This article explores four such instances from two periods in German history which, despite significant differences, allow for a fruitful comparison.

At the turn of both the twentieth and twenty-first centuries, Germany witnessed persistent discourses on identity. In cultural debates, first German Jews and then immigrants were/are singled out as outsiders to the German nation. This article compares two texts by German-Jewish authors from the early twentieth century – Ludwig Jacobowski's *Werther, der Jude* (1898) and Franz Hessel's *Spazieren in Berlin* (1929), and two instances of what is commonly categorized as 'intercultural literature'¹ – Özdamar's 'Der Hof im Spiegel' (2001) and

---

1. I use the term 'intercultural literature' with due reservation, because, like *Gastarbeiterliteratur*, or 'literature of migration', it puts too much emphasis on biographical rather than stylistic or generic characteristics. The terminological confusion about this highly heterogeneous 'category' within German literature is evidence of how these texts and authors challenge dominant concepts of identity and culture (see Yildiz 2011: 19-20). In the light of these issues, I am aware of the paradoxical nature of this article. It brings a number of texts down to a common denominator of 'minority writing', but only to observe how they resist such categorization. The comparative approach shifts focus away from an interpretation in terms of representation of cultural identity towards a reflection on the nuanced voice of literature in persistent identity debates.

CHALLENGING AGE NORMS IN THE CITY

Cornelia Funke's *Herr der Diebe*, Child Agency and the Child Flâneur

Vanessa Joosen

Tilburg University / University of Antwerp

In their conceptualization of the urban flâneur, both Charles Baudelaire and Walter Benjamin alluded to features of childhood. In *The Painter of Modern Life* (1863), Baudelaire describes Monsieur G., the French artist Constantin Guys, as a prototypical example of the flâneur, as 'a man-child': 'a man who is never for a moment without the genius of childhood – a genius for which no aspect of life has become *stale*' (Baudelaire 1964: 8; emphasis in original). Baudelaire compares the flâneur, who watchfully roams the streets of Paris, to an eternal convalescent, explaining that 'convalescence is like a return towards childhood' (7). Like the child and the adult who recovers from disease, the flâneur sees life as if for the first time. In his famous *Arcades Project*, Benjamin criticized and elaborated on Baudelaire's concept of the flâneur, referring in his turn to youth, not necessarily as a personal experience, but as an abstract idea:

The figure of the flâneur advances over the street of stone, with its double ground, as though driven by a clockwork mechanism. And within, where this mechanism is ensconced, a music box is palpating [...] like some toy of long ago. It plays a tune: 'From days of youth, / from days of youth, / a song is with me still!' By this melody he recognizes what is around him; it is not a past coming from his own youth, from a recent youth, but a childhood lived before then that speaks to him, and it is all the same to him whether it is the childhood of an ancestor or his own. (Benjamin 1990: 880)¹

That power of childhood lies, according to Benjamin, in doing 'what the grownup absolutely cannot: recognize the new once again' (Benjamin 1990: 390). It is exactly on the basis of that capacity of experiencing the world anew that Baudelaire also drew the link between the child and the flâneur.

---

1. Walter Benjamin's image of childhood cannot be pinpointed on a single paradigm, publication or period. Maeve Pearson points out that '[i]n his earliest works Benjamin, quite uncritically, adheres to the Romantic idea that children experience the world in a more immediate, intuitive, and creative way. He believes that these capacities, combined with the child's openness and malleability, represent an opportunity for a pedagogical intervention that could potentially transform society' (2004/2005: 129). Pearson describes how this image of childhood evolves in Benjamin's work, and that 'the child' no longer refers to 'actual children as a social group' but to 'the function of an ideal childhood as a cultural and social fantasy' (129). Note also that Pearson offers a different translation of the quote in her text: 'A childhood speaks to him, which is not the past of his own youth, in all its recentness, but a childhood that lived far earlier, and it matters little whether that childhood be an ancestor's or his own' (Benjamin cited in Pearson 2004/2005: 129).

CHRONIQUEURS VAN DE WERKELIJKHEID?

Weggaan van Tahar Ben Jelloun en Boevensteeg van Mathias Enard

Désirée Schyns
Universiteit Gent

De ‘vluchtelingencrisis’ is niet alleen aan de orde van de dag, maar sinds de ramp in Lampedusa in 2013 en sinds de dood van Aylan Kurdi die op 3 september 2015 verdronk, ‘op weg naar een beter leven’, ook een van de belangrijkste vraagstukken van onze tijd. De artistieke verwerking van de tragedies die zich afspelen wanneer migranten (vruchteloos) ‘fort Europa’ proberen te bereiken, kwam in de Franstalige wereld vanaf 2000 op gang.¹ Ariane Mnouchkine maakte in 2008 met Théâtre du soleil het aangrijpende *Le dernier caravansérail*, waarin ze binnen de muren van het theater in de voormalige Cartoucherie in Parijs de odyssee van migranten met relatief beperkte middelen (wapperende doeken die de zee verbeeldden) in scène zette. Het was een toneelbewerking van een film die ze in 2006 over het onderwerp maakte. Met de film *Harragas* (2010) geeft Merzak Allouche een realistisch beeld van Algerijnen die hun dorp met een gammele boot verlaten op zoek naar een beter leven in Spanje. In *La pirogue* (2012) van Moussa Touré, een film gebaseerd op de roman van Abasse Ndione, *Mbèkè mi. À l’assaut des vagues de l’Atlantique* (2008), gaat het om migranten uit Senegal.

De literaire verwerking die in dit essay centraal staat – fictie over migranten die hun vaderland verlaten om elders een beter bestaan op te bouwen – begon in de Franstalige wereld vanaf het midden van de jaren negentig.² Hoe worden in de actualiteit gewortelde dramatische gebeurtenissen in fictie verbeeld? In wat volgt, wil ik twee Franstalige romans belichten die de migratie van Tanger naar Barcelona tot onderwerp hebben. Tahar Ben Jelloun en Mathias Enard schreven romans die zich op een duidelijk herkenbare manier verhouden tot de huidige ‘vluchtelingenproblematiek’; ze tonen dus een engagement met de werkelijkheid, maar doen tevens een beroep op de verbeelding. Ik heb gekozen voor deze twee (relatief) bekende Franstalige auteurs, die beiden in het Nederlands werden ver-

-
1. Voor cijfers en achtergronden van clandestiene migratie, zie ‘The migrant files’, een project van een Europees consortium van journalisten die onderzoeken hoeveel migranten het leven lieten in hun poging de grenzen van Europa over te steken. Zie in dit verband Kayser-Bril (2013) en verder ook Willems (2007), Van der Linde (2014) en Goris (2014).
  2. Zie bijvoorbeeld Nasser-Eddine Bekkali-Lahbil, *Le détroit, ou le voyage des vaincus* (1995), Mahi Binebine, *Cannibales* (1999), Fawzi Mellah, *Clandestin en méditerranée* (2000), Youssouf Amine Elalamy, *Les clandestins* (2001), Salim Jay, *Tu ne traverseras pas le Déroit* (2001), Mohamed Teriah, *Les ‘Harragas’ ou les barques de la mort* (2002), M.D. Yousef, *Je rêve d’une autre vie* (2002) en Boualem Sansal, *Harraga* (2005).

DISABILITY LIFE NARRATIVES

Leni Van Goidsenhoven

KU Leuven / FWO

'I am a gimp, a cripple, disabled with cerebral palsy' (Eli Clare 2015: 2)

Autobiografische verhalen, memoires en dagboekfragmenten van mensen met een beperking werden reeds gepubliceerd in de negentiende eeuw, maar het is pas sinds eind twintigste en begin eenentwintigste eeuw dat ze een breed en kritisch publiek bereiken. Dat is eveneens het moment waarop een ware vermenigvuldiging van zelfverhalen over verschillende genres en media heen ontstaat. Dit culturele fenomeen, de opmerkelijke toename van *nobody memoirs* en dus van publicaties van aanvankelijk onbekende personen en niet-professionele auteurs, wordt ook wel eens aangeduid met de term *memoir boom*. Deze verschilt in schaal en populariteit van eerdere *memoir booms* door de talrijke (alternatieve on- en offline) publicatiemogelijkheden. *Life narratives* of zelfverhalen worden niet enkel meer gepubliceerd via traditionele uitgevers/kanalen, maar zijn enorm breed verspreid in het maatschappelijke vertoog. Dit alles zorgt ervoor dat sinds enkele decennia *life writing* als studiedomein hoog op de onderzoeksagenda staat. Naast het culturele fenomeen van de *memoir boom* speelt ook de socio-politieke context een belangrijke rol in de opkomst van zelfverhalen van mensen met een beperking – ook wel *disability life narratives*¹ genoemd – zowel in Amerika als in Europa. Er is namelijk sprake van een verspreiding en steeds groter wordende belangenbehartiging door organisaties en burgerrechtenbewegingen (denk aan: Disability Rights, Independent Living, Disability Act). Die organisaties stimuleren mensen uit minderheidsgroepen om via zelfverhalen *counterframes*, tegenvertogen en politieke kritiek te ontwikkelen.

Representatieve studies als *Recovering Bodies: Illness, Disability and Life Writing* van Thomas G. Couser (1997), *Embodied Rhetorics: Disability in Language and Culture* (2001) van James C. Wislon en Cynthia Lewiecki-Wislon en *Unruly Bodies: Life Writing by Women with Disabilities* (2007) van Susannah B. Mintz nemen zelfverhalen van mensen met een beperking als onderzoeksobject en getuigen niet enkel van de urgentie van (het onderzoek naar) die zelfverhalen, maar ook van de uiteenlopende benaderingen van het thema (bijvoorbeeld een pragma-

---

1. *Disability life narratives* is een verzamelnaam voor diverse en hybride vormen van zelfrepresentaties van mensen met een beperking en omvat dus autopathografie, autosomatografie, *disability memoir*, *graphic medicine*, enzovoort. Opvallend is dat recente *disability life narratives* steeds meer de grens opzoeken tussen zelfrepresentatie, reflectie en theorie, zoals bijvoorbeeld Simi Linton (2006), Rosemarie Garland-Thomson (2014) en Eli Clare (2015).

CLW

Cahier voor Literatuurwetenschap (CLW) is an annual publication devoted to comparative literature and literary theory. Much like Paul Valéry's *Cahiers*, CLW aims to be a site of intellectual stimulation, an open-ended work in progress on the rich variety of approaches to literature. CLW only features special issues focusing on topics of wider interest within the field of literary studies. Between 1983 and 2008 CLW appeared under the title *ALW Cahiers*, which contained special issues on such diverse topics as literature and history, literature and psychoanalysis, literature and new media, the sublime and the everyday in literature, gender and race in literature, and popular fiction.

Issues of CLW are guest-edited and all scholars of literature are welcome to contribute. Individual contributions to the theme section need not have a comparative scope, but should focus on an aspect of the central topic. Articles can be composed in Dutch, English, French or German, and should be between 5000 and 7000 words in length. All submissions to CLW are read and evaluated by the guest-editors and two anonymous specialists. In the section "Het veld" (the field) CLW publishes shorter pieces on specific trends, focal points or areas of expertise within literary studies. These review articles (max. 2000 words) present a survey of the central ideas, the main historical developments and a list of key studies within that specific area. Literary scholars are also welcome to submit unsolicited essays.

CLW's general editors are Hans Vandevoorde (Vrije Universiteit Brussel) and Bart Eeckhout (Universiteit Antwerpen). Advisory board members are Kevin Absillis (Universiteit Antwerpen), Inge Arteel (Vrije Universiteit Brussel), Lars Bernaerts (UGent), July De Wilde (UGent), Gunther Martens (UGent), Anneleen Masschelein (KU Leuven) and Kris Van Heuckelom (KU Leuven).

CLW is generously sponsored by the Flemish Association for General and Comparative Literature (VAL). It is distributed by Academia Press. Single issues cost EUR 24.99 (postage excluded).

To order CLW: www.academiapress.be

CAHIER VOOR LITERATUURWETENSCHAP (CLW)

Hoofdredacteurs: Hans Vandevoorde & Bart Eeckhout

CLW 1 (2009)

Tijding en tendens. Literatuurwetenschap in de Nederlanden

Sascha Bru & Anneleen Masschelein (red.)

CLW 2 (2010)

Les nouvelles voies du comparatisme

Hubert Roland & Stéphanie Vanasten (éd.)

CLW 3 (2011)

Hermeneutiek in veelvoud

Lars Bernaerts & Jürgen Pieters (red.)

CLW 4 (2012)

Literatuurwetenschap en uitgeverijonderzoek

Kevin Absillis & Kris Humbeek (red.)

CLW 5 (2013)

Marges van de literatuur

Arnout De Cleene, Dirk De Geest & Anneleen Masschelein (red.)

CLW 6 (2014)

De auteur

Matthieu Sergier, Hans Vandevoorde & Marc van Zoggel (red.)

CLW 7 (2015)

Grote gevoelens in de literatuur

Tobias Hermans, Gunther Martens & Nico Theisen (red.)

CLW 8 (2016)

Stad en migratie in de literatuur

Bart Eeckhout, Vanessa Joosen & Arvi Sepp (red.)

Uitgeverij Academia Press
Prudens Van Duyseplein 8
9000 Gent
België

www.academiapress.be

Uitgeverij Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij, de boeken- en multimediadivisie van
Uitgeverij Lannoo nv.

ISBN 978 90 382 2663 7
D/2016/4804/193
NUR 617

Bart Eeckhout, Vanessa Joosen & Arvi Sepp (red.)
Stad en migratie in de literatuur
Gent, Academia Press, 2016, IV + 172 p.

Vormgeving cover: Press Point
Zetwerk binnenwerk: Punctilio

© De auteurs & Uitgeverij Lannoo nv, Tielt

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.